

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Melius utalásai egy elveszett könyvére. (Várad, 1566) A magyar protestáns egyháztörténeti irodalomban elsőként Balogh Ferenc figyelt fel¹ a Debrecenben 1567-ben kiadott ún. *Articuli Majores* 63. cikkelye végződésének könyvészeti hivatkozására: „Caetera argumenta et testimonia vide in libello Vngarico de Triade scripto hoc anno 1567. in Augusto edito, vbi argutiae et argumenta Serueti refutantur.”² Lehetségesnek tartotta Melius szerzőségét, de nem foglalkozott azzal a problémával, hogy a „de Triade” kifejezés valamely libellus címét vagy tartalmát határozza-e meg. A kérdés továbbgyűrűzött. Több szerző arra a végeredményre jutott, hogy a debreceni reformátor 1566-ban, 1567-ben latin, illetve magyar nyelven megjelentetett egy ma már példányból ismeretlen, a szentháromságtanról foglalkozó vitairatot. Zoványi Jenő,³ Kanyaró Ferenc,⁴ Tóth János,⁵ legutóbb pedig Nagy Barna⁶ bizonyításai ismeretében az RMNY mégsem vehette fel a jelzett munkát. Eljárását a kutatás múltjának és jelenlegi állásának kiértékelése alapján 229. tételében indokolta meg. Azonosult Kelecsényi Ákos álláspontjával, aki a korábbi kutatókkal szemben kimutatta,⁷ hogy az *Articuli Majores* idézett mondata nem önálló nyomtatvány címét, hanem a Debrecenben 1567 augusztusában megjelent Debreceni Hitvallás (RMNY 229) főtémáját jelzi, megfelelő szövegrészeire utal. Nagy Barnával kapcsolatban hozzáfűzte: ő „további érveket sorolt fel a kiadvány léte mellett. Hivatkozott Melius egy mondatára a *Brevis Confessio*-ban (228 F₁b lap), ahol azt írja, hogy *plus millies et in Apologia de Triade ad serenissimum principem Joannem secundum probavimus Christum Jehovam subsistentem, filium Dei unigenitum proprie*. E mondat sem elég azonban egy nyomtatott kiadvány feltételezéséhez.”

Mindössze egyetlen, szűkszavú adalékból — amelyik az évszám feltüntetését is nélkülözi — eleve nem szabad perdöntő bizonyítékra következtetni. Annak ellenére sem, ha az kettős információt tartalmaz, miként a fenti esetben. Az „*Apologia de Triade*” takarhat címet vagy témát — egyértelműen olyan vitairat volt azonban, amelyben Melius János Zsigmondnak apostrofálva védte a Szentháromságot: „ad . . . principem Joannem . . . probavimus”! A *Brevis Confessio* ajánlásának dátuma 1567. június 28. Következésként már előzőleg a fejedelemnek ajánlotta jelzett munkáját, amit később még három esetben

¹ A magyar protestáns egyháztörténelem részletei a reformatio korától jelenig. Debrecen. 1872, 97.

² RMNY 226. F₃ verso.

³ *Magyar Könyvszemle* 1888: 186—187. Nem változtatott véleményén posztumusz művében sem: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Bp. 1977, 17.

⁴ *Magyar Könyvszemle* 1906: 295.

⁵ *Irodalomtörténeti Közlemények* 1926: 113.

⁶ *Studia et Acta Ecclesiastica II*. Bp. 1967, 229—231.

⁷ *Magyar Könyvszemle* 1965: 264—265.

megtett.⁸ Mindez nem mond ellen Kelecsényi Ákosnak, csupán — közvetve — arra a témánk szempontjából fontos tényre utal, hogy Melius itt nem a Debreceni Hitvallásra célzott. Azért, mert a Debreceni Hitvallás előszava későbbi keletű (1567. július 16.) és nem János Zsigmondnak szól, hanem „A magyarországi jámbor és keresztyén árus népnek, akik Debrecenben, Szombatban, Kassán és Váradon laknak.”

A napjainkig felhasznált adatok összesítése, valamint kiegészítése révén indokoltnak tűnik a kérdés újabb átgondolása. Előjáróban nyomatékosan hangsúlyozva, hogy a pontatlanul és homályosan utaló Meliusnak⁹ ismerjük másik szokását is. Eszerint úgy hivatkozott nyomtatványokra, hogy a címekben előforduló szavakat — a modern kipontozást nem ismerhette — megváltoztatásuk nélkül, értelemszerűen összevonta, a címeket rövidített formában emlegette.¹⁰ Utalásai minden esetben kritikai felülvizsgálatot igényelnek, de pontatlanságát elvként kimondani mégsem lehet.

1567-ben, különösen az év első felében a magyar református teológusok fő gondja nem a kifelé irányuló vitatkozás, hanem elsősorban a belső építés és szervezés volt. Ekkor ült össze a magyarországi református egyház alkotmányozó zsinata, amelyik megalkotta kánonait, sőt mindmáig érvényes hitvallásos alapot fogadott el. „A szintézis” éve volt ez — inkább „analitikus jellegű” munkák keletkezését előtte vagy utána lehet feltételezni. Azokban az időkben, amikor még nem jöhetett létre az egyházmegyék belső, tanbeli egysége, illetve, amikor már meg kellett azt védeni.

1567 előtt Meliusnak a Jelenések Könyvéhez írt kommentárjában (RMNY 259) három olyan utalást találunk, amelyek egybehangzanak a Nagy Barna által érvként használt mondattal. Ez a kötete 1568 legelején került ugyan ki a sajtó alól — előszavának kelte 1568. Boldogasszony hava 8. — szövegvégződésének tanúsága szerint azonban a kézirat már 1566. szeptember 10-én elkészült. Sőt, Borsa Gedeon kimutatta, hogy a könyv főrészt mindjárt 1566 végén, legkésőbb 1567 elején Rafael Hoffhalter nagyváradi nyomdájában ki is nyomtatták. 1568-ból csupán a bevezető részek származnak a sajtóhibajegyzékkel együtt.¹¹ C₁] lapján egyik érvelését Melius így fejezi be: „A Krisztus keresztségében is egy Jehova, de három személy, három ábrázatban akik egymástól külömböznek, Szó, Galamb, ember: Mint a három külömb egymástól, így az Atya, Fiú, S[zent]lélek személye és tulajdonsága egymástól külömböz. Hát ne hazudj, hogy nincs az Írásban a személyeknek neve. *Erről szóltam a szent háromságról írt könyvemben.*”¹² Néhány sorral lennebb leszögezi: „Hát valakihez a Jehova nevet adja az írás, Isten az, nem teremtett állat, de a Krisztushoz adja” — és a C₁]b lapon ebben az összefüggésben emlékeztet: „Tiszte szerint való neve ez, minden bűnnek megítélő, megmutató és büntető igaz bírója, ki semmi bűnt el nem emészt, Teremtő, megtartó és idvezítő irgalmasságából: *vide a könyvemben akit a Servetus fattyai ellen írtam deákuul és magyarul.*” Az E₂b lapon Krisztus valóságos istenségé-

⁸ János Zsigmondhoz írt ajánlólevelet 1567. június 28-án a Brevis Confessioban (RMNY 228), 1569. június 10-én kátéja második kiadásában (RMNY 266. Borsa Gedeon: 16. századi magyar nyomtatványok Stuttgartban. = Magyar Könyvszemle 1976: 44), 1570. augusztus 10-én a csengeri zsinatról kiadott könyvében (RMNY 278).

⁹ Az RMNY ilyen oldalára rámutat még App. 25—26, 29.

¹⁰ Így a 17—18. jegyzetpont vonatkozó szövegrészében hivatkozik a „de falsa et vera Dei cognitione”-ra. A pontos cím: „De falsa et vera unius Dei patris, filii et spiritus sancti cognitione libri duo”. Megemlíti továbbá a „de cognitione Antichristi; De Regno Christi et Antichristi”-t. A pontos címek: „De regno Christi liber primus. De regno Antichristi liber secundus. Accessit tractatus de paedobaptismo et circuncisione”. — Példány hiányában, de Melius saját munkáira való hivatkozása értelmében vehette fel az RMNY a 184., 193., 195., 206. tételét.

¹¹ Hoffhalter-problémák. = Magyar Könyvszemle 1970: 368—370.

¹² Saját kiemelésem — amit a továbbiakban is teszek Melius könyvének, majd levelének könyvészeti vonatkozásainál.

nek négy bibliai bizonyága felsorolása után kifakad: „hát átkozott, aki a S[zent] Háromságot a S[zent] Háromságban a három valóságos tulajdonságú személyeket, és a Krisztus Istenségét tagadja. *Lásd ezt a Servetus ellen írt könyvben.*”

Amennyiben pontatlanságot tételezünk is fel Melius részéről a saját könyveire való hivatkozások során, azt mégsem vonhatjuk kétségbe, hogy a három idézet legalább egy nyomtatvány létét bizonyítja. A Servet követői ellen, a Szentháromságról írt könyv lehetett talán egyazon nyomtatvány — de létezett. Az Apokalypsis kommentár befejezése, azaz 1566. szeptember 10-e előtt jelent meg. Ajánlása — Nagy Barna érvéhez kapcsolódva — János Zsigmondnak szólt. Ilyen nyomtatványt az RMNY nem ismer, pótlása itt indokolt. Ehhez további érvet meríthetünk Melius 1567 után írt soraiából is.

Meliusnak Török Mihály teljes elbetegedése folytán már 1568-ban nyomdai,¹³ másfelől János Zsigmond magatartása, illetve a szigorodó cenzúra miatt kiadási nehézségei támadtak.¹⁴ Ezért próbálta elkészült, valamint készülő kéziratait Zürichben vagy Genfben, végül Krakkóban megjelentetni. Jól ismert Bullingerhez 1569. április 27-én kelt levele.¹⁵ Annak alapján kéziratoss munkáinak címét hozzávetőleges pontossággal rekonstruálni lehet. A szakirodalom nem figyelte fel azonban levelének arra a részletére, ahol múlt időben beszél egy ma már ismeretlen könyvről. Részint leírja prófációja tartalmát, részint utal a címre is.

„Destructa filii aeterna generatione et Deitate Jehovali infinita absurda haereticorum nugae subsecuta sunt. Filius ut homo tantum Mediator; 2. Nulli ab initio mundi salvati sunt usque ad Christi resurrectionem; quia ut Jehova Filius Mediator non fuit ab initio, caput nullum Ecclesiae, nullum foedus novum: ita nulla justitia, salus, vita, sapientia, fides salvandorum fuit. Nulli sunt justificati, nulli vitae, salutis participes facti sunt: sed Adam, Abraham, Isaac, omnes Patriarchae, Prophetae fuerunt Israëlitae in carcere conclusi; Judaei sunt canes, manzeres, Ismaëlitae; Gentes nos sumus filii Dei, nos sumus proprius Dei populus. Haec sunt mendacia contra manifestissima Scripturae Sacrae testimonia: sicut in praefatione operis de Deo, de Triade, de Christi et Spiritus Jehovali Deitate ostendi.” (115—116.)

Ez a szerzője által leírt tartalmi összefoglalás nem azonosítható Melius egyetlen ismert műve előszavának tartalmával sem. S. Szabó József bizonyosan ennek tudatában gondolt arra az elveszett nyomtatványra,¹⁶ amelyet Szabó Károly az RMK II. 118 szám alatt leírt. Ennek a bizonyíthatóan létezett nyomtatványnak címét Dávid Ferenc ellenirata alapján (RMNY 252) pontosítani lehet: „Propositiones de Jah et Jehova, seu de unitate et trinitate in Deo vero. Item de Christi aeterna generatione etc. 2. die Augusti disputandae.” (RMNY 258) A két cím nem fedt egymást, két külön nyomtatványra vonatkozik, ezért S. Szabó József feltételezését nem fogadhatjuk el. A Szentháromságról írt könyv kidolgozott, más műfajba tartozó munka lehetett, mint az 1568-ban készített Propositiones a maga hitvitára kitűzött 22 tételével. Másfelől a mintegy két és fél évvel korábban elkészült vitáira való visszaulálás nem hat zavaróan, mivel ez sem egyedüli eset nála. Így az 1565-ben kiadott „Az két Sámuel könyveinek . . . fordítása . . .” (RMNY 205) 14f. lapján található leírás nyomán „A zsidók áldozatairól” szóló könyve megjelenési idejét — kortörténeti összefüggése, aktualitása miatt — 1563-ban lehetett meghatározni (RMNY 205).

¹³ BENDA Kálmán — IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda*. Bp. 1961, 23.

¹⁴ Az alábbiakra nézve NAGY Barna: i. m. 284—287. ZSINDELY Endre: *Bullinger Henrik magyar kapcsolatai* = *Studia et Acta Ecclesiastica* II. Bp. 1967, 79—80.

¹⁵ Eredetije a zürichi Staatsarchivban. Jelzete: E. II. 367. fasc. 416—418. Közölte BÖHL, Eduard: *Confessio Helvetica Posterior*. Vindobonae, 1866, 114—118. Idézései után a zárójelbe tett számok erre utalnak.

¹⁶ LOESCHE, [Georg] György: *Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban*. Ford. S. Szabó József. Bp. 1912, 185.

Indokolt azonban a kérdés: Melius valóban nyomtatványra tett-e utalást? Nem valamely kéziratára célzott-e inkább? A levél kizárja ezt a lehetőséget. Gondolatmenetét követve: áldáskérés után rátér a Servet-Blandrata féle irányzat terjedésére. Az unitáriusok „Ediderunt enim duos libros: Primus: de falsa et vera Dei cognitione;¹⁷ Secundus: de cognitione Antichristi; De Regno Christi et Antichristi.¹⁸ In his plus quam quadringentas haereses, scorpionum et viperarum ova venenis plena, pepererunt. Quorum catalogum cum refutatione Tigurum ad C. v., ut sub censura et iudicio C. v. edantur, mittam.” (114–115) Ennek a kéziratnak címe „Refutatio haereseon Francisci Davidis et Georgii Blandratae” lehetett.

Ezután iktatta levelébe — mintegy visszatekintésként — új bekezdésben az idézett szövegrészt. Kiindultak Krisztus valóságos istenségének tagadásából — s eljutottak a felsorolt eretnekségekig, „sicut in praefatione operis de Deo, de Triade, de Christi et Spiritus Jehovali Deitate ostendi.” A múlt időre azért esik hangsúly, mert folytatólagosan — ismét új bekezdésben! — rátért a jelenre: „Quia unum inconsequens datum est a Diabolo in cordibus illorum: infinita iam sequi oportet . . .” (116) A jelenhez kapcsolódik másik, valószínűleg „Refutatio blasphemiarum Rabbini Iosephi et aliorum” című kézírata. Róla így írt: „Addidi haeresibus Serveto-blandraticis refutationem blasphemiarum Judaeorum Rabbini Iosephi et aliorum, qui foede contra Triadem sacram et omnes fidei articulos et Evangelistas, ut Julianus Apostata, per contradictiones nugantur: aeternam filii generationem illudunt: quae omnia sunt fundamenta haereseon Serveto-blandraticarum . . .” (117) Ehhez fűződően további tervét is bejelentette: „Simul igitur Rabbiorum blasphemias Parisii editas confutabo: quarum copiam mihi nuper frater et amicus noster, utilisimum Dei organum, Christophorus Thretius, suppeditavit.”¹⁹ (117–118)

Meliusnak 1569. április 27-én más, Servet-Blandrata ellen készített kézírata is volt „Testimonia Scripturae Sacrae de uno et solo Deo, de Triade, de Filio Dei, de Spiritu Sancto, de Mediatore, de Justificatione Patrum ab initio Mundi omnium Electorum, de causis salutis . . .” címmel. Azért állíthatjuk ezt bizonyosan, mert a fenti szövegrészt így folytatta: „Si enim Tiguri labore imprimendi non susceperent, Genevam mittam cum eorum consilio R. Domini Bezae: quo opus contra Serveto-blandraticos editum transmissi: ubi integre omnia ex toto corpore Biblico testimonia sacra collecta sunt, de uno et solo Deo, de Triade, de Filio Dei, de Spiritu S., de Mediatore, de Justificatione Patrum ab initio Mundi et Omnium Electorum, de causis salutis, etc. ut haec in titulo recitantur.” (118) Feltehetően erre célzott még „Az egész szent írásból való igaz tudomány” (RMNY 279) 1570. március 1-én kelt előszavában: „*Irtam más könyvet is [!]*²⁰ Deákul, Magyarul, az Bibliának első Könyvének első Caputján kezdtem el, Az egy ISTENről, az ELOHYM-ról, az IEHOVARól, Vagy három bizonyság tévőkről, Az Atyáról, az Fiúról, az Szent

¹⁷ RMNY 254.

¹⁸ RMNY 270.

¹⁹ Dán Róbert határozta meg azt a nyomtatványt, aminek cáfolására készült Melius. „Az érintett időszakban, Párizsban, Gilbertus Genebrandus szerkesztésében jelent meg a 'R. Iosephi Albonis, R. Davidis Kimhi et alius cuiusdam hebraei anonymi argumenta. quibus nonnullis fidei christianae articulos oppugnant G. Genebro Ba. Theologo inter prete, ad eorum singulas disputationes eiusdem interpretis responsa . . .’ (Paris, 1566) c. — manapság igen ritka — munka. A címben szereplő József rabbi, azaz József Albó a középkor utolsó klasszikus zsidó filozófusa, részt vett a spanyolországi Tortozában 1413. febr. 7. és 1414. nov. 13. között tartott híres hitvitán . . .” (*Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Bp. 1973. 81.)

²⁰ Melius szóhasználatában itt a „könyv” egyértelműen kéziratára vonatkozik. Ezzel újabb bizonyítékot nyújt arra nézve, hogy utalásaiból nem lehet elvesztett műveivel kapcsolatban minden fenntartás nélkül messzemenő következtetéseket levonni. Nála a könyv, könyvecske kifejezés nemcsak nyomtatványt, hanem kéziratot is jelölhet.

LÉLEKRól, a CHRISTUS ISTENSégéről és szent LÉLEK IEHOVA ISTENSégéről, és imádásáról, minden bizonyságokat kiszedtem igazán bizonyság tétellel, Itélettel, Magyarázattal: *Ezt is könyomatotom ha Ti nagyságtok segítségével, és Oltalommal léssen.*” (B₃)

Ezen a ponton különösképpen szembeszökik Melius felfokozott munkatempója mellett sajátos munkamódszere: ő gyors egymásutánban, más-más szempontból foglalkozott azonos témákkal. Az egész Szentírásból való igaz tudomány zömmel ugyanazokat a problémákat taglalja, mint a Testimonia Scripturae Sacrae. Formális egyezés mutatkozik abban is, hogy mindkét mű már a címlapon részletesen feltünteti a tárgyalandó kérdéseket. Így az RMNY 279 szól: „1. Az egy Jehova Istenről. 2. A Jehova Elohyról, a három bizonyság tevőkről, kit S[zent]háromságnak mondunk. 3. A Krisztus örökké való születt fiúságáról, és egy Istenségéről az ő Atyjával. 4. A S[zent]lélek örökké való Adonai Jehova Istenségéről és imádásáról. 5. Az eretnekek hamis ellenvetéseinek megfejtéséről, kik világ kezdetitől fogva Isten ellen tanítanak, mint most a Servetus tanítványi.” Elvileg tehát nem indokolatlan feltenni azt a kérdést, hogy nem létezett-e a Szentháromságról szóló több, ma már ismeretlen libellusa? A lehetőség erre nézve fennáll. A posztulátum azonban önmagában még sem érv, sem bizonyíték — következként a kérdést nyitva kell hagyni.

Meliusnak „De Deo, de Triade, de Christi et Spiritus Jehovali Deitate” című művét — az eddigi eredmények értelmében — nem azonosíthatjuk egyetlen olyan kéziratával sem, amelynek emlékezete megmaradt. Címe, előszava egy ismeretlen nyomtatványra utal. Arra, amire a Brevis Confessioneban, előzőleg a Jelenések Könyve kommentárjában célzott. Kortörténeti hátterét és összefüggéseit felvázolta Nagy Barna. Ő a megjelenés idejét 1566 második felében, vagy 1567 elején kereste. Az utóbbi évszámot figyelmen kívül hagyhatjuk, ellenben a rövid „Apologia de Triade” címet kiegészíthetjük a Bullingerhez írt levél adalékával. Annál inkább, mivel az idői vonatkozások és tartalmi egybeesések mellett Melius könyvcímei — a kor szokásának megfelelően — terjedősebbek voltak.

A megjelenés helyét, a nyomdász kilétét illetően megalapozottnak tűnő feltételezésre támaszkodhatunk.

Debrecenten 1564 szeptemberében kétszer pusztított tűzvész. Leégett maga a városközpont is. Raphael Hoffhalter részint ennek kedvezőtlen gazdasági kihatásai folytán, részint, mert már az unitarizmus felé hajlott, Nagyváradra költözött 1565-ben.²¹ Onnan, akkor került ki sajtója alól Melius egyik részleges bibliafordítása: a Jób könyve (RMNY 213). A következő esztendő a magyarországi protestantizmus egyik legmozgalmasabb és legjelentősebb éve volt. A református-unitárius ellentétek felizzottak és véglegesen kifejeződtek — megérett a helyzet a debreceni alkotmányozó zsinat összehívására. Jellemző adat 1566-ra, hogy jelenlegi ismereteink szerint disputációk, zsinatok során január—július között 12 kifejezett hitvallást fogalmaztak meg Gönc, Kassa, Kolozsvár, Marosvásárhely, Torda centrumokban.²² A pergő események, a pezsgő szellemi élet sajtótörténeti vetületét mégsem lehet kimutatni. 1566-ból debreceni nyomtatvány nem ismeretes. Az evangélikus brassói tipográfia szintén szünetel. Kolozsváron Heltai Gáspár még a református egyház híve: az első gyulafehérvári hitvitán (1566. április 24—27.) Melius mellett állott Dávid Ferenczel és Blandrata Györggyel szemben. Többek között kiadta a marosvásárhelyi református zsinat hittételeit (RMNY 214), de ugyanakkor megjelentetett unitárius színezetű kátét is (RMNY 215). Az antitrinitarizmus előretörése megindult. Váradon Hoffhalter nyomdáját olyan protestáns énekeskönyv hagyta el, amelynek tar-

²¹ BENDA Kálmán—IRINYI Károly: *uo.* Az alábbiakhoz JAKÓ Zsigmond: *A Hoffhalterek váradai és gyulafehérvári nyomdája.* = Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest. 1979, 51—69.

²² *Theologiai Szemle* 1976: 227.

talma — még csak evangélikus behatás miatt — Melius elégedetlenségét váltotta ki (RMNY 222). Magatartását korántsem „hitvallásos szempont”, hanem gazdasági érdek: a konjunkturális lehetőség kihasználása, továbbá az egyházpolitikai tájékozódás és elvi elbizonytalanodás határozta meg. Nyílt színvállásra azonban csak 1567 elején szánta el magát, amikor Gyulafehérvárra ment, hogy egyértelműen az unitáriusok ügyét szolgálja. Ezért gondolhatunk arra, hogy 1566 ősze előtt, mielőtt műbe vette volna az Apokalypsis kommentárt, ő jelentette meg Melius elveszett könyvét. A „református tipográfusról”: Török Mihályról ugyanis konkrét adattal nem rendelkezünk. 1564-ben még kinyomtatta Debrecenben az RMNY 199-et, és bizonyítható módon csak 1567-ben jelentkezett újra a debreceni zsinathoz fűződő három kiadvány kapcsán (RMNY 226, 228–229). Több variáció között lehet ugyan arra is gondolni, hogy esetleg ő nyomtatta ki Nagyváradon Melius Újszövetségfordítását 1567 elején (RMNY 238). Ennek azonban nincs nyoma a váradi nyomdatörténetben,²³ legújabbban pedig Jakó Zsigmond kifejezetten Hoffhalterrel hozta kapcsolatba ezt az elveszett bibliafordítást, utolsó nagyváradi kiadványaként.²⁴ Az is Török Mihály ellen szól, hogy 1566-ban nem ő kezdte el kiszedni a Jelenések Könyve magyarázatát.

Mindent egybevetve: Meliusnak létezett egy ma példányból ismeretlen vitairata a Szentháromságról. Erre célzott 1566-ban három ízben is, 1567-ben egyszer a Brevis Confessióban, majd utalt rá Bullingerhez frott levelében. Könyvét János Zsigmond fejedelemnek ajánlotta. Ezért összegezzük így a végeredményt:

S 222A

»MELIUS JUHÁSZ Péter: Apologia de Deo, de Triade, de Christi, de Spiritus Jehovali Deitate. Varadini 1566 Hoffhalter«

S 222B

Magyar variánsa, amire az RMNY 259 C[₁]b lap hivatkozik:
[Melius Juhász Péter: Apologia az Istenről, a Szentháromságról, Krisztus és a Szentlélek valóságos istenségéről. Várad 1566 Hoffhalter]

BARCZA JÓZSEF

Töredékek Csáktornyai János műhelyéből (Debrecen, 1593.) A prágai strahovi könyvtár (Památník národniho písemnictví) cédulakatalógusa szerint a könyvtárban Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclatura* című művének 1592-ben Debrecenben nyomtatott kiadásából¹ őriznek példányt. Mivel az RMNY-ben e kiadás csak későbbi adat alapján feltelezett, róla mikrofilmet rendeltünk.²

A filmről leolvasható leltári szám alapján (3631/72-k) megállapítható, hogy a tételt vásárlás útján szerezte meg a könyvtár 1972-ben. A műnek ez egy csekély töredéke, amelyet már jóval ezt megelőzőleg — valószínűleg Magyarországon, a múlt században — könyvtárlából fejtettek ki.³

A töredékek közt Szikszai Fabricius *Nomenclaturájának* következő lapjai találhatók: 114, 123 (H₂v, H₂r); 118, 119 (H₃v, H₃r); 130, 139 (I₂v, I₂r); 134, 135 (I₄v, I₄r); 115 (H₃r); 126 (H₈v); 127 (I₁r); 131 (I₃r); 132 (I₃v); 142 (I₃v): tehát összesen 14 lap. Az első négy töredék egy-egy levélpár, a többi különálló levél. A leveleknek csak az egyik lapjára nyomtattak. Ebből, valamint a nyomtatott szöveget kísérő korrektúrajelekből az látszik, hogy

²³ NAMÉNYI Lajos: *A nagyváradi nyomdászat története* = Magyar Könyvszemle 1901: 170–182.

²⁴ Uo. 54–55.

¹ RMNY 682.

² Jelzete: S XXXV. h. 12. Az Országos Széchényi Könyvtárban fotómásolat található a jelzeten őrzött töredékről. RMK I. 274. (Balassi); RMK I. 269. (B. var. Szikszai).

³ Borsa Gedeon szíves közlése, aki a közelmúltban a töredéket eredetiben is látta.

Vágy nyomorúságot, nem karodra
 hanem nagy haznodra vázom, mint
 Sz. Agoston is mondgya: Oly io,
 vés mond, az Isten, hog' Iohn nem
 engedne semmi oly gonort törté-
 ni, hog' ha valami jobbat nem akar-
 na belőle történi, Isten fog az I-
 Palis Kös. Isten fog az I-
 Isten történi, mint endenk' Iano-
 kra. Sőt Isten, mint legyen
 Látuk meg azért, mint legyen
 io az Kerezt, az az, Ez vltagi ny-
 nalyanak mi hazra legyen. Mely
 dolgort igen búk' leg meg tudni, és

efedezzünk könyörögiünk, és fo-
 hazgodgyunk. Másodszor esünk-
 be utatattia az mi bűneinket: mert
 egyik keppen kicsin dolognak a-
 leirni az bűnt, és semmiack tud-
 giunk; mikor Isten ellen vétkezünk,
 nem hogy meg bannok, bannok
 azt: de meg inkább giakran azt gon-
 dolliunk magunkban, hog' igen fö-
 lőtte, és vgyan bűn nélkül valo
 iamborok vagiunk. De mikor va-
 lami szerenczelelenség támad rei-
 ank, hat az a Istenről valo gon-
 dolkodásra keseregetünk, hogy
 gondolkodhassuk ezzen, mi oka-
 ért boczra legten Isten reánk az
 Isten valo nyomorúságot: acko-
 ron iut oztan esünkben, mi-
 modon ist, s- it vétkezünk legie
 Mert hogy ha egyeb-keppen po-
 nitentia- nélkül elneik, az az, hog'
 meg nem bannok bannok bűnein-
 ket, hat búk' leg, hog' olyankor id-
 ion reánk az io Kerezt, ki meg ef-
 mertesse velünk az bűnt, hog' gon-
 dolkodgiunk róla, mint lehelsünk
 szabadok azokról. Bz

Christus te valed benuedet eg' iut
 K' Istenredő, gödöld meg az z
 te, hog' Christus meg mof' as
 benuedet te valed es te- benned:
 Mert az te nyaualyadar ó magara
 v' benuedet ha ó magan történe-
 Az m' ó- magis mondgya, hog'
 az v' colio n' b' n' mondmi fog: En

nem benuednem egy keucset az ó
 akaratya b' erit.
 AZ KILENTZEDIK
 FV Igy neuezterik.

Sidalmazafat nagyobnak böczülü
 vala, az Aegyptum gazdagfaginal,
 AZ NYOLTZADIK FV.
 Igy neuezterik:

Christus fokát benuedet eritted.
 NYoltzadszor, gondold meg,
 hogy Christus, az mi edes
 meg valtonk, az elő Istennek
 ártatlan fia, te erőtted segeny el-
 vesső bűnösért fokát benuedet:
 sőt inkább vallyon mit benuedhetz
 te ollyat, mely az ó te erőtted va-
 lo benuedesehez hasonló auagy
 egyenlő volna? Immaran ó maga
 mondgya azt Iohan: 15. Emléköz
 zetek meg, vgi mond, az en bese-
 demről, ki te meg mödöttá rúnék-
 ték, Hogi az Szolga né nagyob az
 ó Vrañal Vgian sem kel az Szolga
 dolganak iobnak leni az Vrañal.
 Annak okaert legi engedelmes;
 és mondgyad magadban, ezt: Lam
 Christus- is az en Vrañal, en erőt-
 tem fokát benuedet; Hat en miert

Empysematicus

Megpuffadó

Tökös

Epidemia

Mindön dögletes nyaualya

Extasis, latine stupor

Ebnék el tauoztata

Extaticus attonitus stupidas

Ebnél

Epilepsia, morbus comitialis Herculeus morbus.

Sacer morbus Korfag Epilepticus Korfagos

Epilepsia autem dicitur à Græco εἰσαρκασίω, id est,

capio. Nam in hoc morbo capiuntur & vincuntur sensus.

ut à adeoq̄ mortuis sibi absint.

Comitialis nominatur à comitis, quia comitia derinēbat.

si quis eo fuisse in campo correptus.

Herculeus vocatur ab Hercule, qui hunc morbo traditur

fuisse obnoxius.

Sacer morbus appellatur, quod cerebrum sanctissimū nostrū

potionem quoddamq̄, mentis veluti sacellum, peculiariter

Febris.

Hidég leles (infestet).

Febris Epimerina Minden napi hidég leles

Febris continua Szüntelen valo hidég leles

Febris tertiana Harmad napi hidég le:

Quartana Negyed napi hidég

Ficus, Marasca, fungus Főnek korpas volta

Fusures capitis Fene

Gangyena, vel phagedena Feter halyogh

Glaucina Halyogos bdmü

Glaucomatus Főnek alom hozo korfaga

Grauedo Nehez feiu

Grauedinosus Vad hus, v. gy Fene

Gangyena Agyekban valo betegseg

Gonorrea V. it.

Empysematicus

Megpuffadó

Enevocelicus

Tökös

Epidemia

Mindön dögletes nyaualya

Extasis, latine stupor

Ebnék el tauoztata

Extaticus attonitus stupidas

Ebnél

Epilepsia, morbus comitialis Herculeus morbus.

Sacer morbus Korfag Epilepticus Korfagos

Epilepsia autem dicitur à Græco εἰσαρκασίω, id est,

capio. Nam in hoc morbo capiuntur & vincuntur sensus.

adeo ut à mortuis nihil absint.

Comitialis nominatur à comitis, quia comitia derinēbat.

si quis eo fuisse in campo correptus.

Herculeus vocatur ab Hercule, qui hunc morbo traditur

fuisse obnoxius.

Sacer morbus appellatur, quod cerebrū sanctissimū nostrū

portionem quoddamq̄, mentis veluti sacellum, peculiariter

Febris.

Hidég leles (infestet).

Febris Epimerina Minden napi hidég leles

Febris continua Szüntelen valo hidég leles

Febris tertiana Harmad napi hidég le:

Quartana Negyed napi hidég

Ficus, Marasca, fungus Főnek korpas volta

Fusures capitis Fene

Gangyena, vel phagedena Feter halyogh

Glaucina Halyogos bdmü

Glaucomatus Főnek alom hozo korfaga

Grauedo Nehez feiu

Grauedinosus Vad hus, v. gy Fene

Gangyena Agyekban valo betegseg

Gonorrea V. it.

a töredék korrektúrára szánt nyomdai levonatok maradványa. Az 1593. évi debreceni kiadással⁴ összevetve megállapíthattuk, hogy nem az elveszett, 1592. esztendőben készült kiadvánnyal van dolgunk, hanem az 1593. évi, ismert kiadással. Mivel az 1593-as kiadás címlévele — az OSZK példánya alapján — az első ív 8. levelével összefüggő levélpárt alkot, kizárhatjuk azt a lehetőséget, hogy ez a kiadás csak az 1592. évinek új címlévéllel ellátott változata.

Ma használt korrektúrajeleink közül csupán néhány fordul itt elő.⁵ A javítandó betűt mindig függőleges vonással húzták át, a helyes betűt a jel megisméltése nélkül írták a sor közelebbi szélére. Ha több betű is javítandó egy soron belül, ugyanez a helyzet, a sor szélén álló betűk a hibák sorrendjében állnak. A függőleges vonás általában olvashatatlan-ná tette a hibás betűt, ha ez nem történt meg, akkor előfordul a két vonás is. Két egymás melletti javítandó betű esetében kettő, három esetén három függőleges vonás szerepel; az utóbbinál a függőleges vonalakat vízszintessel is áthúzták, s a szedendő betűket a sor mellé írták. Előfordul azonban olyan eset is, hogy az áthúzás fölé írják be a kívánt betűt. A törlést a ma is használt ϕ jel (deleatur) jelzi a sor szélén, a törlendő betű szintén függőleges vonással van áthúzva. Ugyanez a helyzet megfordult betű esetében is, de a sor szélén a x jelet (versus) alkalmazták. Érdekes, s talán a nyomdász magyar voltára utal az a körülmény, hogy a szótár magyar szavai szinte hiba nélküliek, míg a latinban gyakrabban akad hiba.

A fentebb idézett leltári számon további töredékeket is őriznek. Valószínűleg azonos kötéstáblából kerültek elő Szikszai Fabricius *Nomenclaturájának* korrektúralapjaival. Egy eredetileg egybetartozó, ma kettévágott ívalakú levél egyik lapjára 1591-ben Olmützlen, egy morvaországi árvízről, fametszettel illusztrált egyleveles újságot (Neue Zeitung) nyomtattak.⁶

Ezen ív alakú levél hátlapjára, másodlagos felhasználás során, rányomtatták Balassi Bálint ifjúkori művét, Michael Bock *Würtzgärtlein für die kranken Seelen*-jének magyar fordítását, a *Beteg lelkeknek való füves kertecskét*.⁷ A próbanyomat a B ív egyik felét tartalmazza a 12° formátumnak megfelelően 12-es beosztásban. A kilövés azonban rosszul sikerült, mivel az egyébként helyesen szedett 12 lapot hibás sorrendben helyezték el, s így az ív megfelelőképpen nem hajtogatható. Három helyütt az órszavak is hiányzanak. A felüntetett ívjelek közül három fordul elő (B_{1r} ; B_{3r} ; B_{5r}), a többi lap íven belüli elhelyezkedése pedig szövegegyebetéssel pontosan megállapítható. Így tehát a következő lapok nyomatai láthatók a töredékben: B_{1r} ; B_{2v} ; B_{3r} ; B_{1v} ; B_{5r} ; B_{6v} ; B_{7r} ; B_{8v} ; B_{9r} ; B_{10v} ; B_{11r} ; B_{12v} . A hibás kilövés sémája a következő:

B_{3r}	B_{2v}	B_{8v}
B_{4v}	B	B_{5r}
B_{3r}	B_{2v}	B_{6v}
B_{10v}	B_{11r}	B_{7r}

⁴ RMNy 718.

⁵ A korrektúrajelekről írottakat vö. BORSA Gedeon: *Hogyan korrigáltak 1566-ban a kolozsvári Heltai-nyomdában?* MKSz 1964, 79—83.

⁶ Pravdivá a strašlivá, novina o veliké povodní, kteráž se stala v tomto margkrábství moravském, leta 1591, zvláště pak při městech Prostějově a Šumperku. W Holomaucy v Valentyna Klyna. A tétel a Knihopis-ban nem szerepel.

⁷ *Balassi Bálint összes művei I.* (Összeáll. Eckhardt Sándor) Bp. 1951. és II. Bp. 1955. — a továbbiakban B. Ö. M. I. és B. Ö. M. II. A második kötet közli Balassi fordítását és Bock eredeti német szövegét is.

A próbanyomatra két fejezet cím esik („Az nyolcadik fű így neveztetik” B₁₀v; „Az kilencedik fű így neveztetik” B₁₁r), Balassi Bálint műveinek kritikai kiadásával egybevetve látható volt, hogy a *Füves kertecske* töredékéről van szó.⁸ A betűtípusok vizsgálata azt a meglepő eredményt hozta, hogy debreceni nyomtatvánnyal van dolgunk; mégpedig az 1590-es évekből, Csáktornyai János működése idejéből.

A betűk közül különösen az β, a, e, ő, ű, A, Z, N, és az ívjelekben levő számok: 3, 5 vezettek e felismeréshez bennünket. A levél másik lapján levő, előbb említett, olmtüzi újságlap, amely 1591-ben került ki a sajtó alól, rögtön megadja a post quem-et. A nyomtatás ideje különben nagy valószínűséggel megállapítható a következőkből: A *Füves kertecske* töredéke Szikszai Fabricius *Nomenclaturájának* 1593. évi debreceni kiadásával együtt került elő könyvtáblából. Az 1591-es olmtüzi újságlapnak még egy másik példánya is ismeretes, amely szintén Prágában, de nem a strahovi, hanem az ottani Nemzeti Múzeum könyvtárában található. E példány mindkét lapjára egy 1594-re szóló — tehát 1593-ban nyomtatott — magyar nyelvű naptár szövegét nyomtatták rá. Ezt a naptárt Csapodi Csaba ismertette 1959-ben.⁹ Az ő meghatározása alapján 1593-as bártfai nyomtatványként szerepel az RMNy-ben (717).

Az olmtüzi újságlap debreceni és bártfai egyidejű felbukkanása gyanút keltő volt, s arra indított bennünket, hogy újra megvizsgáljuk. Megállapítottuk, hogy ez a naptár nem bártfai, hanem szintén debreceni nyomdatermék. Betűi egyeznek a *Füves kertecske* és Szikszai Fabricius *Nomenclaturája* betűivel, s természetesen a korabeli debreceni impresszumú többi nyomtatvány betűivel is.¹⁰ A betűtípusok és a helyesírás egyezése mellett további bizonyíték még Széll Farkas leírása a tulajdonában volt, 1594-re szóló debreceni hiányos naptárról.¹¹ A ma már nem található naptár címlapját és a hónapversek szövegeit Széll pontosan leírta közleményében. Csapodi Csaba ennek a naptárnak egy másik töredékét ismertette, bártfai nyomtatványként. Az olmtüzi újságlap nyomtatott felén többszöri lenyomatban található a naptár címlapja és több, hónapverseket tartalmazó lapja. A címlap szövege és a hónapversek teljesen megegyeznek Széll Farkas leírásával. A hónapversek egyébként a bártfai naptárakban is ugyanazok mint a debreceniekben. A debreceni naptár címlapján is megvan az égi jegyeket ábrázoló fametszet, éppúgy mint a bártfai naptárakban; ezek alapján még nem határozható meg teljes bizonyossággal a nyomdai eredet.¹² Az olmtüzi újságlapon levő, nehezen kivehető címlapszövegben azonban, alaposabb vizsgálódás után, a DEBRECEN szó is látható az impresszumban. Egy debreceni naptárban pedig 1594-ben még nem meglepő az ő naptár elsője az újjal szemben, hiszen egészen 1599-ig ebben a rangsorban adták ki őket.¹³ A bártfai 1589-re szóló kalendárium már az új naptárt közli első helyen, a régit csak utána; ezen a sorrenden pedig azután nem változtattak.

Ennek a most debreceniként meghatározott naptárnak a töredéke is korrektúra volt eredetileg; belőle kiegészíthetjük a debreceni korrektúrajelekekről mondottakat néhány újabb jelöléssel. A szóköz hiányát a lapszálon ·|· jellel jelölték, az elválasztandó szavak közé függőleges vonást húztak. Az egybeírandó szavakat — jellel kapcsolták össze, s ezt

⁸ B. Ö. M. II. 18, 19—20, 20, 21—22, 22, 23—24, 24, 25—26, 26—27, 28, 28—29, 30—31 lapokon található a töredékben levő szövegrészek megfelelői.

⁹ CSAPODI Csaba: *A bártfai kalendárium egy ismeretlen kiadása*. MKsz. 1959, 196—198. képmelléklettel.

¹⁰ RMNy 659, 680, 681, 718.

¹¹ MKsz 1892—1893, 222—223. — RMNy 717. (OSZK RMK I. 268/a fotó.)

¹² Csapodi Csaba ezekre alapozta meghatározását.

¹³ BORSA Gedeon: *Pótlások és kiigazítások az RMNy első kötetéhez IV*. MKsz 1977, 380—381.

a jelet esetenként a lapszélien megismételték. Az ő, ű magánhangzókat a javításban veszős ékezettel jelölték.

Valószínű tehát, hogy ezeket az olműtzi újságlapokat egyidőben használták Debrecenben korrektúrához, próbanyomatokhoz és festékezés ellenőrzéséhez (ez utóbbi a magyarázata a naptár többszöri lenyomatának), mégpedig az 1593-as esztendőben. A naptár és a *Nomenclatura* 1593-as dátuma valószínűsíti, hogy a *Füves kertecske* ugyanebben az esztendőben került ki Csáktornyai sajtója alól.

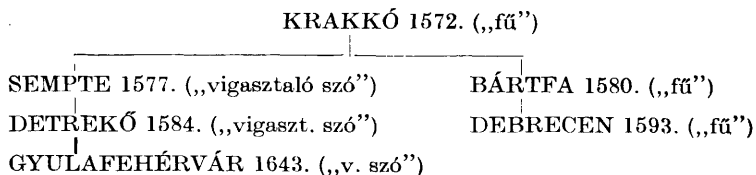
Szabó Károly 1593-as sici Manlius-nyomatványként írt le egy — azóta elveszett — címlap nélküli *Füves kertecske* példányt,¹⁴ amely két Manlius-nyomatvánnyal volt egybekötve.¹⁵ Meghatározása alapján a tétel az RMNY-ben is sici nyomtatványként szerepel. Szabó Károly azonban alighanem tévedett, ugyanis a kolligátum tematikus összeállítás volt (Heltai Gáspár: *Vigasztaló könyvecské*. Sic, 1593.; Vízaknai Gergely: *A keresztyéni tudománnak egy néhány fő articulusról való könyvecské*. Sic, 1593.; »Balassi Bálint: *Beteg lelkeknek való füves kertecske*.«), így nem kellett feltétlenül azonos nyomdából származnia mind a három szövegnek. Szabó Károly viszont a címlap nélküli Balassi művet ennek alapján sici nyomtatványnak vélte. Leírásából az is kiderül hogy Manlius többi nyomtatványával ellentétben a *Füves kertecske* ezen példánya 12 leveles füzetekből állt (Manliusnál 8 és 4 leveles füzetek váltakoznak). Ezek alapján tehát valószínűnek tartjuk, hogy a Szabó Károly által leírt könyv azonos azzal a debreceni nyomtatvánnyal, amelynek próbanyomatát eddig vizsgáltuk. Következésképpen a kiadás dátuma 1593., amelyet különben az eddig felsorolt adatok is alátámasztanak.

A debreceni *Füves kertecske* töredékének szövege teljesen megegyezik az 1580-as bártfai kiadásával, amelynek szövege sok helyütt eltér a krakkói első kiadásától. Szabó Károly is észrevette az általa Manlius-nyomatványnak vélt *Füves kertecske* szövegeltéréseit. A *Budapesti Közlöny* 1870. december 10. számában, a *Régi magyar könyvészeti közlemények* II.-ben így ír erről: „Ezen kiadásra nézve azonban megjegyzendőnek tartom, hogy szövege több helyt lényegesen eltér Balassa Bálint fordításának 1572-diki eredeti kiadásától.” Az RMK I-ben 1879-ben már ezt írja: „... irány a krakkói 1572-diki és a bártfai 1580-diki kiadásától eltérő...”, vagyis a krakkói és a bártfai szöveget azonosnak tudva jelezte a különbséget. Az újságcikk megírása idején Sárospatakon összevetette az akkor még ott található krakkói 1572-es és a címlap nélküli 1593-as *Füves kertecskét*, és így észrevette a különbségeket; a bártfai kiadás akadémiai példányával való összevetést azonban nem végezte el. Egyébként az RMK I. tanúsága szerint azt sem vette észre, hogy Balassi fordítását — jöllehet jelentős betoldásokkal és változtatásokkal — Bornemisza Péter *Négy könyvecskéje* (Sempte, 1577.) is tartalmazza, és hogy *Vigasztaló könyvecské* címmel Mancskovit Bálint is ezt adta ki Detrekón 1584-ben. Így az általa jelzett eltérés ezekre a kiadásokra semmiképpen nem vonatkozhat, csakis a krakkói és bártfai, illetve debreceni kiadás közti különbségekre, hiszen ezekben az esetekben nem volt kétséges előtte Balassi Bálint szerzősége.¹⁶

¹⁴ RMK I. 274.

¹⁵ RMNY 729 és 733.

¹⁶ A *Füves kertecske* kiadásainak stemmája:

Eckhardt Sándor kritikai kiadása a krakkói és a bártfai változat közti eltéréseket csak a legkritikább esetben közli. Így most a töredék kapcsán érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a bártfai kiadás több esetben jelentős és el nem hanyagolható szövegváltozatot ad. (Bornemisza Péter és Mancskovits Bálint változatai, apróbb átalakításai és jelentős bővítései ellenére, lényegében a krakkói kiadást követik.) Példaként egy olyan szöveg-eltérést mutatunk be, amelynél a bártfai és a debreceni szöveg közelebb áll a német eredetihez mint a krakkói, és teológiai szempontból is érdemleges a különbség.

A „Tizedik fű”-ben ezt írja Bock: „Also haben sich auch die Heiden *so doch keine Verheissung von Gott gehabt getröstet*, und viel feiner Sprüche hinter ihnen gelassen, als Aeneas im Vergilio, tröstet sich und die seinen in ihrem Unglück, und spricht. DEUS dabit his quoque finem, Gott wird des auch ein Ende machen.”¹⁷ A krakkói kiadásban (Bornemisza Péter és Mancskovits Bálint ugyanígy): „Ilyenképpen vigasztalták magokat még az pogányok is, *kiknek semmi hitük nem volt*, és sok szép mondásokat hagytak holtok után nekünk. Az mint Aeneas is magát és az ő társait vigasztalta, mikor az tengeri háborúba volna. Ezt mondván: Isten ennek is végét éri még.”¹⁸ A bártfai kiadásban és a debreceni kiadás próbanyomatában pedig így olvasható ez a részlet (mai helyesírás szerint):¹⁹ „Ilyenképpen vigasztalták magokat még az pogányok is *noha önékiek semmi ígért nem adatott volt az Istentől*, és sokféle jeles és szép mondásokat hagytak holtok után nekünk; úgy mint Aeneas az Virgiliusban, vigasztalja vala magát és az ő társait az tengeren való háborúságoknak idején, ezt mondván: Isten még ennek is véget vet.”

Nyilvánvaló, hogy az utóbbi változat szövege áll közelebb a német eredetihez. Úgy látszik azonban, hogy Balassi szándékosan módosította a szöveget, mivel a folytatásban Bock logikátlanul mégis ígéretéről beszél a pogányok esetében is: „. . . ha az pogányok így biztatták magokat *az Istennek ígértin*, mennyivel inkább illik minékünk keresztyéneknek, *kiknek sokkal jobb és szebb ígértünk* vagy az pogányoknál, magunkat minden nyavalyánkban bátorítanunk.”²⁰ Itt viszont pontos a krakkói kiadásban is a fordítás, hiszen a német eredeti is ezt mondja: „. . . weil denn die Heiden *an Gottes Verheissung* sich also getröstet haben, wie viel mehr solten wir Christen, die wir des von Gotte *sehr viel feiner Verheissung* gewiss haben, solches tun?”²¹

Az előbbieken idézett szövegben a krakkói kiadás utolsó mondata: „Isten ennek is végét éri még” inkább vall Balassi Bálintra, mint a többi változat „Isten még ennek is véget vet” szóhasználata. Balassi verseiben így jön elő ez a fordulat: „Ha velem nem volnál, s nem bátorítanál, éltemben értek volna véget”;²² „Mert búában halál orvosságot talál, fájdalma végét éri”;²³ „Hazámbul kiűzél, ide is rájűvél, érd bátor immár végem”;²⁴ „. . . jó annak az halál, az ki búnak éri végét azzal!”;²⁵ „Most Fulvia éget, ki ér bennem véget, mert tüzén meggerjedtem.”²⁶; „Ha az én kínaimnak végét éred halálommal.”²⁷

¹⁷ B. Ö. M. II. 30–31. l.

¹⁸ B. Ö. M. II. 30–31. l. Az elveszett sárospataki példány MTA Könyvtárában őrzött kézirat másolatából közli Eckhardt Sándor.

¹⁹ Mivel Eckhardt Sándor közlése modern helyesírással adja a szöveget, az összehasonlítás egyenértékűsége céljából mi is mai helyesírással közöljük a töredék és a bártfai kiadás idevágó sorait.

²⁰ B. Ö. M. II. 31. l.

²¹ B. Ö. M. II. 31. l.

²² B. Ö. M. I. 88. szám 35. sor.

²³ B. Ö. M. I. 83. szám 8. sor.

²⁴ B. Ö. M. I. 78. szám 8. sor.

²⁵ *Balassi Bálint összes versei, szép magyar comediája és levelezése.* Bp. 1968. 198. l. A Szép magyar comediában Actus V. Scena IV.

²⁶ B. Ö. M. II. 125. l. A Fulviáról szóló vers Balassi Bálint saját kezeírásában maradt fenn.

Eckhardt Sándor kimutatta, hogy Balassi nem szolgálain fordította Bock lutheránus szellemű művét, hanem helyenként változtatva rajta, zwinglianus nézeteket vitt bele.²⁸ Így például az úrvacsorátant érintő különbségek így jelennek meg: Bock (az 5. füben): „Also wenn der Christus sein Leib zu essen, und sein Blut zu trinken gibet, . . .” Krakkói kiadás: „Így mikor Krisztus *lelkiképpen* az ő testét és vérének enned és innod adja, . . .” Bock (a Tudomány című fejezetben): „. . . Christus die sein Leib zu essen, und sein Blut zu trinken gibet, . . .” Krakkói kiadás: „. . . Krisztus az ő testének és az ő vérének neked *jelét* adja enni és innia, . . .”²⁹ A bártfai kiadás és Bornemisza elhagyja a „lelkiképpen” és a „jelét” szavakat. A lutheránusok tehát észrevették Balassi fordításának helvét irányú tendenciáit. Kár, hogy a debreceni kiadásnak ezeket a részleteit nem ismerjük, hiszen ezeken a helyeken nem követhette szó szerint a bártfai változatot.

Végül is mindenképpen a krakkói kiadást kell Balassi Bálint eredeti fogalmazásának tekintenünk, az újabb kiadások tudatos változtatásokkal vannak tele. A bártfaiak Bock német eredetije alapján korrigálták a szerintük „hibásan” fordított szöveget; Bornemisza Péter pedig a saját teológiai meggyőződése szerint változtatott és bővített rajta.³⁰

Már csak egy kérdés maradt hátra. Hogyan kerültek az olmtüzi újságlapok Debrecenbe 1593-ban? Csak feltevéseink vannak. Szikszai Fabricius *Nomenclaturájának* 1593-as debreceni kiadásából az OSZK és az MTA Könyvtára egy-egy teljes példányt őriz. Mindkét példányban azonos vízjeleket találtunk: az egyik vízjel egy medve a másik pedig egy koronás kétfejű sas, amely a testén egy K-betűs pajzsot visel. Pontos meghatározásuk nem sikerült ugyan, de az bizonyos, hogy a német birodalom területéről származnak. A debreceniek ez idő tájt ugyanis Nyugat Európából szereztek be a nyomtatáshoz szükséges papírt.³¹ Talán éppen a papírbálák csomagoló anyagaként kerültek hozzájuk az olmtüzi újságlapok.

Az újonnan előkerült töredékek alapján az RMNY első kötetében az alábbi módosítások és kiegészítések teendők:

RMNY 712

Az e szám alatt leírt naptártöredék debreceni nyomtatvány (717), így az 1594. esztendőre szóló bártfai naptár csak „feltételezhető”!

RMNY 717

A 712. tételnél jelzett prágai Nemzeti Múzeum töredéke e tételhez kerül.

RMNY 718

Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclaturájából* 14 lap korrektúra levonatot őriz a prágai strahovi könyvtár a H és az I ívekből.

*

RMNY S 715A

»[BALASSI Bálint (transl.): *Beteg lelkeknek való füves kertecske*. Debrecen 1593 Csák-tornyai.]«

»A — D E² + ? = [50 + ?] fol. — 12°«

RMK I 274 — RMNY 728

Cf. 318*, 396(4), 446, 540, —, —

Budapest Nat phot. — Praha, Strahov 4

Olim: Sárospatak, Ref.

*

RMNY 728 Vacat!

A tétel áthelyezve az S 715A számhoz.

SZABÓ GÉZA—SZELESTEI N. LÁSZLÓ

²⁷ B. Ö. M. I. 9. szám. 16. sor.

²⁸ ECKHARDT Sándor: *A füves kertecske*. ItK 1954. 373—385.

²⁹ B. Ö. M. II. 19. és 44. l.

³⁰ Ua. mint a 19. jegyzet.

³¹ Fazakas József szíves közlése.

Az ismeretlen 1699-es debreceni kalendárium. A debreceni nyomda Benda Kálmán—Irinyi Károly által feldolgozott történetében levő nyilvántartás szerint Vincze György tipográfus 1699-re nem adott ki kalendáriumot.¹ A Hajdú-Bihar megyei Levéltárban található, 1699. február 14-én kelt elszámolásban azonban azt olvassuk, hogy a városi tanács 7406 darab különféle betű és 3084 darab „kalendáriumi jegy” öntési díja fejében 18 Ft 50 dénárt, illetve 4 Ft 64 dénárt fizetett Vincze Györgynek. Ugyanebben az elszámolásban látjuk, hogy a nyomdász „600 Passus nyomtatásért 2 Ft-ot” és „18 Kalendáriumért 6 Ft-ot” kapott.²

A levéltári adat egyértelműen bizonyítja, hogy Vincze György az újonnan öntött, esetleg a régebbi, kalendáriumokhoz való jegyekkel kiadta az 1699-re szóló — jelenleg ismeretlen — naptárt, amelyből a tanács tizennyolc darabot vásárolt a nyomdásztól. A kalendárium kiadása a tipográfus előjogához tartozott, a belőle származó pénz az ő jövedelmét növelte, tehát a tanács a saját nyomdájában készült naptárakat kénytelen volt megvásárolni. Az teljesen kizárt dolog, hogy az 1698-ra kiadott — ma unicum példányban ismeretes — kalendáriumok árát egy év múlva, 1699 februárjában fizette volna ki a tanács Vincze Györgynek és ebből következően bizonyosra vehető, hogy 1699-re is megjelent a debreceni kalendárium az 1698-as kiadáshoz hasonló címmel;³ továbbá — nyilván egyleveles úrlap formájában a 600 darab „passus.”

TAKÁCS BÉLA

¹ *A 400 éves debreceni nyomda.* Bp. 1961. 337—338. lap.

² Hajdú-Bihar megyei Levéltár Debrecen. Különböző tartalmú iratok. IV. 1021/b. 3. Korábbi szám: 527. Az elszámolás fényképmásolata: BENDA Kálmán—IRINYI Károly: i. m. 51. kép.

³ RMK. I. 1520.